

Kęstutis Nastopka

PRAMANAS AR PORTRETAS?

Semiotinis Prospero Mérimée „Lokio“ skaitymas

1. AUTORIAUS SUMANYMAS

„Lokys“ („Lokis“) – paskutinioji Prospero Mérimée novelė, išspausdinta autoriui gyvam esant – 1869 metų rugsėjo 15 dieną žurnale *Revue des Deux Mondes*.¹ Ji sumanyta 1867 metų pavasarį. Imperatorienės Eugenijos, Napoleono III žmonos, salone buvo mėgstama balsu skaityti baisias istorijas. Rašydamas „Lokį“ Mérimée taikė į tokių istorijų ir apskritai vokiečių metafizikos antifrazę. Laiške savo artimam draugei Jenny Dacquin (1868, rugsėjo 2) jis aptaria novelės turinį, aiškiai jį parodijuodamas:

Veiksmas vyksta Lietuvoje – šalyje, kurią jūs gerai pažįstate. Ten kalbama beveik grynu sanskritu. Vienai įžymiai tos šalies damai medžiojant atsitinka nelaimė – ją sučiupęs nusineša beširdis lokys, ir dėl to ji išeina iš proto; bet vis dėlto ji pagimdo puikaus sudėjimo berniuką, kuris išauga į žavų vyriškį – tik jį kamuoja juodos mintys ir keisti nesuprantami įgeidžiai. Jis veda ir pirmąją vestuvių naktį suėda savo žmoną visai žalią. Aš jums išnarplioju visus siūlus, taigi jūs be vargo atspėsite, kodėl taip atsitiko. Todėl, kad tas ponas yra ano neišauklėto lokio neteisėtas sūnus. *Che invenzione prelibata*.²

Tačiau parodinė novelės interpretacija nepaneigia metafizinės. Kitame laiške – poniai Delessert (1868, rugsėjo 22) Mérimée rašo: „Visa bėda, kad netrukus ši istorija man pasirodė gana patraukli ir, užuot piešęs karikatūrą, aš panorau nupiešti portretą. Bet kaip

¹ Žurnalinio varianto antraštė – „Profesoriaus Vitembacho rankraštis“, nors turinyje nurodyta: „Lokis, profesoriaus Vitembacho rankraštis“. Pradedant paskutiniųjų Mérimée novelių leidimu (1873), novelė spausdinama pavadinimu „Lokis“.

² „Kokia žavi fantazija“; citata iš Rossinio *Sevilijos kirpėjo*. Pateikiant tuos Mérimée laiškus, kurie cituojami Tomo Venclovos straipsnyje „Paskutinioji Prospero Mérimée novelė“ (knygoje *Vilties formos: Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 525–535), laikomasi Venclovos vertimo.

nupiešti portretą to, kas yra neįmanoma.“ Pagaliau laiške rusų rašytojui Ivanui Turgenevui (1868, spalio 9) MÉRIMÉE apibūdina novelės vietinį koloritą patetiškais žodžiais:

[...] nuolat galvodamas apie tą gražią istoriją, turėjau rankose lietuvišką gramatiką³. Gana gerai pramokau žemaitiškai ir nukėliau veiksma į Lietuvą. Vietinio kolorito apstu!!! Jei mokėčiau eiliuoti, būčiau parašęs poemą, nes man atrodo, kad šis žmogiškumo ir žvėriškumo mišinys yra gana poetiškas.

Atsižvelgdamas į Jenny Dacquin priekaištus dėl nepadoraus siužeto, paskutiniajame novelės variante MÉRIMÉE „šiek tiek sušukavo savo lokį“, pridengė tiesiogines nuorodas į herojaus lokišką kilmę. Apie tai jis rašė poniai Delessert (1868, spalio 11):

[...] skrupulingieji, kurie nepripažįsta kryžminimo su lepečkojais, galės manyti, jog herojaus keistenybės atsirado dėl nėsčios moters baimės ir fantazijos.

Būtent dvilypė personažo prigimtis, „žmogiškumo ir žvėriškumo mišinys“, ir leido MÉRIMÉE bandyti kurti „portretą to, kas yra neįmanoma“.

2. GRAFO TAKAS

MÉRIMÉE novelėje Lietuvos vizija išskyla dviejų regėjimo taškų sankirtoje. Tai, kas vyksta viename Žemaitijos dvare, stebi ir vertina patys šio egzotiško ir nuošalaus krašto gyventojai. Bet tuo pat metu šią istoriją vertina ir komentuoja profesorius Vitembachas, svetimšalis stebėtojas, įgaliotas Vakarų Europos sakytojas. Jis bando įminti grafo mįslę, stengiasi ją racionaliai paaiškinti.

Išskirti šiuos du regėjimo taškus padeda du pagrindiniai naratyviniai takai: grafo Šemetos ir profesoriaus Vitembacho. Paradoksalu, bet grafo naratyvinis takas skaitytojui pateikiamas kaip tik profesoriaus akimis, tuo tarpu profesoriaus takas leidžia numanyti, kaip įvykius suvokia ir vertina pats grafas.

2.1. Dvilypė grafo prigimtis: pripažinta „tiesa“

Tekstas nuosekliai aprašinėja grafą Šemetą kaip dvilypę būtybę, žmogų ir žvėrį tuo pat metu. Šią „tiesą“ paliudija ne tik svetimšalis

³ Matyt, kalbama apie Augusto Schleicherio *Lietuvių kalbos gramatiką* (1856).

stebėtojas profesorius Vitembachas, bet ir patys žemaičiai, taip pat naminiai gyvuliai. Du mūsų nurodyti skirtingi požiūriai atsiskleidžia tik interpretacijos plotmėje, priskiriant /žvėriškumui/ ir /žmogiškumui/ nevienodas vertes.

Bet iš pradžių pasižiūrėkime, koku būdu atsiskleidžia dvilypė grafo prigimtis ir koks žvėris tūno šiame žmoguje.

Grafo žmogiškumą pirmiausia nurodo jo priklausymas tam tikrai socialinei ir kultūrinei aplinkai: kaip ir kiti žemaičių didikai, jis gyvena rūmuose, yra husarų karininkas, aistringas medžiotojas ir, be to, dar išmano filologiją. Jis paveldėjo tėvo biblioteką, kurioje yra knygų ir baltų kalbomis. Grafas apibūdinamas kaip „mokslo ir literatūros mylėtojas, ypač geranoriškai nusiteikęs tiems, kurie tuos dalykus puoselėja“. Kai gurkšnodami arbatą grafas ir profesorius Vitembachas šnekučiuojasi apie žemaičių kalbą, jų pašnekesys priemena filologinę diskusiją. Domėjimasis lingvistika suartina grafą su profesoriumi, – jo tyrinėjimams grafas pasirengęs talkinti.

Kita vertus, kai kurios grafo portreto detalės nurodo jo prigimties dvilypumą. Štai kaip grafo išvaizdą nusako Vitembachas:

Bruožai – labai taisyklingi; tik akys sustatytos per daug arti, ir man dingtelėjo, kad tarp vienos ašarinės liaukos ir kitos nebūtų tilpusi dar viena akis, kaip to reikalauja graikų skulptūros kanonas.

Šiame portrete bruožų taisyklingumas įveda /žmogiškumo/ semą, o per daug arti sustatytos akys nurodo grafo /žvėriškumą/ ir, kaip netrukus pamatysime, jo /lokiškumą/.

Kai profesorius Vitembachas pirmąsyk susitinka su grafu, jam pasivaidena, „kad į medį stengiasi įsiropšti kažkoks sunkus žvėris“. Nors „visos tos lokių istorijos“ dar jam nėra išgaravusios iš galvos, galiausiai jis atpažįsta „žmogaus veidą“. Novelės pabaigoje priešingai – „kažkoks tamsus, didžiulis kūnas“ krinta į sodą, ir pirmiausia profesoriui dingtelėjo, „kad tai žmogus“. Kitaip tariant, Vitembachas įsivaizduoja matęs tai žvėrį, tai žmogų, ir šie du regėjimai ne prieštarauja, o papildo vienas kitą.

Tarpais tekstas pabrėžia grafo /žvėriškumą/: Vitembachas pirmąsyk jį pamato besiropščiantį į medį – toks elgesys neįprastas suaugusiam žmogui, juo labiau aristokratui. Miegodamas, pastebi profesorius, grafas garsiai „suriaumojo“ – taip paprastai apibūdinami žvėrių (lokio, liūto) balsai. Tame pat epizode grafas ima „godžiai kramtyti pagalvę, ant kurios ilsėjosi jo galva“.

Aristokrato viduje slypintį laukinį žvėrį dažniausiai išduoda (ir padeda skaitytojui jį atpažinti) grafo žvilgsnis. Pasak profesoriaus Vitembacho, grafo „žvilgsnyje buvo kažkas keisto“. Beveik kiekvienąsyk, kai grafas pasirodo scenoje, primenamas jo žvilgsnis. Tai tampa grafo portreto leitmotyvu. Pirmasis profesoriaus ir grafo susitikimas yra dviejų žvilgsnių susitikimas. Vitembachas pastebi: „Pamėnas čia pat išnyko, bet keistai blizgančios akys, kurios susidūrė su mano žvilgsniu, nustebino mane labiau, negu sugebu apsaityti“. Kitąsyk jis pažymi: „Žvilgsnis buvo skvarbus. Keletą kartų mūsų akys nejučiom susitiko ir mudu abu nukreipėme jas į šalį truputį sumišę.“ Skvarbus grafo žvilgsnis, įsmeigtas į pašnekovą, profesoriui atrodo „kažkoks nenusakomas – baikštus ir sykiu nuožmus“. Kai panelė Ivinska Daugėlų rūmuose erzina adjutantus, profesorius stebi grafą: „jis suraukdavo kaktą ir jo akyse įsižiebdavo ta niauri ugnis, kurioje iš tiesų buvo kažkas baisaus“. Grįžęs paskutinį sykį iš Daugėlų ir nusivylęs Julija, grafas murkso kaip žemę pardavęs, „o jo akys grėsmingai sužaibuodavo“.

Epitetai, kuriais Vitembachas apibūdina grafo žvilgsnį, ryškina /žvėriškumo/ semą: „baikštus“ ir „nuožmus“ nurodo baimę, kurią žvėriui gali sukelti žmogus; „skvarbus“ ir „niauri ugnis“ – žvėryje slypintį agresyvumą; „baisus“ ir „grėsmingas“ – išgąstį ar bent sutrikimą, kurį patiria žvėrį išvydęs žmogus. Kitaip tariant, žvilgsnis, kaip vidinio pasaulio išraiška, dar labiau negu kai kurie keisti grafo poelgiai skatina profesorių laikyti grafą sudėtinga būtybe – žmogumi ir žvėrimi sykiu.

Tačiau ne tik Vitembachas nujaučia dvilypę grafo prigimtį. Taip mano ir Žemaitijos gyventojai.

Girioje sutikta senutė, kreipdamasi į grafą, sako: „tu didelis, stiprus, turi nagus ir dantis...“ Nagai ir dantys – tai prigimtiniai žvėries ginklai, kuriais jis drasko savo aukas. Būtent šiuo atžvilgiu novelėje apibūdinamas lokys. Kai pasakojama, kaip lokys pagrobė grafo motiną, pažymima, kad iš grafienės kailinukų liko tik skutai, kad lokys vilko grafienę „tikriausiai taikydamasis tankmėje niekieno nekliudomas ją suryti“ ir kad išgelbėtoji grafienė „buvo baisiai subraižyta“. Novelės pabaigoje Julijos veidas yra „baisingai sudraskytas“, o daktaras Frėberis, apžiūrėjęs žaizdą, sušunka: „Žaizda padaryta ne geležte... [...] Tai įkandimas!“ Taigi girios žiniuonė apibūdina grafą lokio požymiais.

Panelė Ivinska savo ruožtu skundžiasi, kad grafas „sugniaužęs ją

kaip lokys“, ir pareiškia, kad „Jis, ko gero, išpjaus visą savo arklidę, o kai nebeliks arklių, suvalgys mus!“

Pagaliau ir pats grafas pripažįsta savo dvilypumą teigdamas, kad jis slypjis kiekvieno žmogaus prigimtyje. „Kaip išaiškinsite mūsų prigimties *dualizmą*, arba *dvilypumą*?..“ – klausia jis profesoriaus ir čia pat klausimą sukonkretina: „Ar nėra jums niekada tekę, atsidūrus bokšto viršuje arba ant bedugnės krašto, patirti pagundą pulti žemyn ir kartu visai priešingą jai siaubo jausmą?..“ Grafas pasakoja savo paties pagundas: „Štai jūsų rankose užtaisytas ginklas. Su jumis geriausias jūsų draugas. Jums dingteli noras įvaryti jam kulką į galvą. Jūs baisitės žmogžudyste, tačiau minties apie ją negalite atsikratyti.“ Žvėriškumas šiuo atveju pasireiškia kaip naikinimo instinktas, nukreiptas arba į save patį (mintis apie savižudybę), arba į „geriausią draugą“. Novelės kontekste abu šie veiksmai reiškia atsiribojimą nuo žmonių bendruomenės ir pasidavimą instinktams. Grafas pripažįsta išgyvenantis ir „pagundą“, ir „siaubą“ sykiu. „Pagunda“ šiuo atveju išduoda jame slypintį žvėrį, o „siaubas“ – jo žmogišką savimonę.

Ir kitose novelės pastraipose akivaizdžiai nurodomas grafo /žvėriškumas/. Kai profesorius pasakoja apie Pietų Amerikos indėnus, kurie malšindami troškulį geria savo arklio kraują, grafas klausia, kur reikia įpjauti arklį, norint atsigerti jo kraujo. O panelę Ivinską jis taip apibūdina: „Oda stebuklinga!.. Pone profesoriau, kaip jūs manote, kraujas, kuris teka po šia oda, tikriausiai gardesnis už arklio?..“

Dvilypę grafo prigimtį pagaliau paliudija ir kai kurių naminių gyvulių elgesys jo atžvilgiu. Vien grafo pasirodymas kelia siaubą šunims ir arkliais. Tai galima paaiškinti tik tuo, kad naminiai gyvuliai atpažįsta jame žvėrį. Tekstas nurodo, kad naminių gyvulių išgąstis visai pagrįstas. Prieš pagrobdamas grafo motiną, lokys – tai yra žvėris, tūnantis grafo viduje, – pasmaugia jos arklį.

Taigi dvilypė grafo prigimtis yra įtikinamai motyvuota. Tačiau kodėl jo /žvėriškumas/ reiškiamas būtent lokio figūra?

2.2. Grafo /lokiškumas/

Manoma, kad Mérimée „Lokiui“ tiesioginį poveikį turėjusi Sakso Gramatiko *Danijos istorija (Gesta Danorum)*, kurios fragmentas buvo

išspausdintas žurnale *Revue de Paris*. Mérimée buvo uolus šio žurnalo bendradarbis. Čia, be kita ko, pasakojama apie lokį, kuris nusineša į savo urvą jį pamilusią gražią mergaitę. Mergaitė pagimdo sūnų. Kai jis užauga, jo žvėriška prigimtis pasireiškia smurtiniu seksualumu. Įsigavęs į namus, jis išprievartauja ir nužudo jauną mergaitę. Kaip matėme, Mérimée novelės pabaiga primena šį *Danijos istorijos* epizodą.

Šiaip jau „lokio sūnaus“ arba „lokio jaunikio“ motyvas yra gerai žinomas Europos tautų folklore. Šios dvi figūros – bent jau iš pirmo žvilgsnio – čia atlieka kitokį vaidmenį negu grafas lokys Mérimée novelėje. Lokio sūnus paprastai esti kultūrinis herojus, kuris išvaduoja žemę, žmonių buveinę, iš pabaisų valdžios. Šis motyvas žinomas ir baltų tautų folklore. Juo pasinaudojo latvių tautos epo *Lačplēsis* (1888) kūrėjas Andrėjis Pumpuras. Šio epo herojus yra žmogaus ir lokės sūnus. Išmaitintas lokės, vėliau jis auga latvių kunigaikščio šeimoje. Jo kvalifikacinis išbandymas yra įtėvio išgelbėjimas iš lokio letenų.

Kai kuriuose kituose šio motyvo variantuose lokio sūnus nužudo savo tėvą lokį, kad išsivadotų pats ir išvadotų savo motiną iš prievartos ir žvėriškumo.

Kaip chtoniškas gyvūnas, lokys pasirodo pavasario ritualuose, kur jis pažadina ir apvaisina žemę. Pavasariniuose karnavaluose būdavo vaizduojamas lokio ir moters lytinis santykiavimas, vėliau – lokio mirtis ir prisikėlimas.

Iš šių etnografinių duomenų – tegu ir probėgšmom suminėtų – matyti, kad lokiui tautosakoje suteikiama dvilypė prigimtis: vienu sykiu jis yra ir žvėris, ir kultūrinis herojus, panašiai kaip ir grafas Šemeta Mérimée novelėje. Analizuodami profesoriaus Vitembacho naratyvinį taką pamatysime, kad būtent toks /lokiškumas/ leidžia dvejopai interpretuoti grafo naratyvinę programą.

2.3. Grafo Šemetos ieškomasis objektas

Dvilypę grafo prigimtį pripažįsta visi teksto atlikėjai. Tuo tarpu jo naratyvinė programa ir jos vertybinės gairės pateikiamos vien profesoriaus Vitembacho požiūriu. Jisai iš karto patiki ir atkakliai laikosi nuomonės, kad galutinis grafo siekis yra konjunkcija su /žmogiškumu/ ir disjunkcija su /žvėriškumu/. Šitaip žvelgiant

atrodo, kad grafas vieną po kito patiria vis naujus pralaimėjimus, kol pagaliau laimi /žvėriškumas/.

2.3.1. Grafas ir panelė Ivinska, arba Pralaimėtas lemiamasis išbandymas

Bendraudamas su panele Ivinska, grafas tarytum siekia įtvirtinti savo /žmogiškumą/. Jo mylimoji atitinka kilmingos, išlavintos damos stereotipą. Julija verta tapti grafo žmona: ji yra „Labai gera muzikantė, nuostabiai piešia gėses, lygiai gerai kalba prancūziškai, vokiškai, itališkai... Siuvinėja...“ Juo labiau keista, kad kiekvienąsyk, kai tik kalbama apie panelę Ivinską, grafas ją nuvertina kaip žmogišką būtybę ir stengiasi ją įvertinti kaip būsimą auką.

Iš pat pradžių grafas apibūdina Juliją kaip paviršutinišką ir ne itin įdomią asmenybę: ji esanti „koketė, vėjavaikė; nesidomi niekuo, iš ko negali prasimanyti sau pramogos“. Jam ji atrodo neturinti jausmų, jis sakosi nesąs įsitikinęs, „ar yra jos gyslose kraujo“, ir pareiškia, kad „Ji balta kaip sniegas ir šalta kaip sniegas“⁴, kad „ji neturi širdies“ ir „Proto – nė krislelio.“ Galiausiai jis ją pavadina gražia lėle, „į kurią malonu žiūrėti, kai tau nuobodu ar neturi naujos knygos“. Kaip matome, grafas savo būsimąją žmoną pamažu atskiria nuo bet kokio /žmogiškumo/, paneigdamas joje tai, kas, jo manymu, apibūdina žmonių giminę: jausmus kitam žmogui ir gebėjimą mąstyti. Paneigtus jausmus ir protą atstoja instinktai ir kūnas.

Nepripažindamas panelės Ivinskos /žmogiškumo/, grafas tolydžio kreipia jos vaizdinį į gyvulinę ir maisto izotopiją. Jis sako, kad ji esanti „išdykėlė kaip katytė“, tai yra lygina ją su gyvūnu, kuris, kaip ir lokys, turi nagus. Šokdama „Rusalką“, panelė Ivinska pati sakosi turinti „nagus“. Bet Julijos „katiškumas“ (jos koketavimas laikytinas tik kultūriniu jo variantu) siejamas ir su gyvulišku seksualumu, kuriuo, kaip matėme, apibūdinamas ir lokys. /Žvėriškumas/, pamažu prarasdamas savo intensyvumą, tampa paprastu /gyvuliškumu/. Panelė Ivinska-katė apibūdinama kaip galimas grafo-lokio seksualinis partneris.

⁴ Kraujas šiuo atveju, kaip ir tose Mérimée novelėse, kur veiksmas vyksta Pietuose, siejamas su meilės aistra ir kontrastiškai ryškina odos baltumą, apibūdinantį šiaurietes moteris.

Grafas prisipažįsta, kad gėrisi panelės Ivinskos „balta oda“, ir priduria: „Štai ir visa, kuo ji gali pasigirti...“ Gėrėjimasis šiuo atveju turi ne tik estetinį, bet ir alimentarinį aspektą (originalo frazė *voilà tout ce qu'il y a de bon chez elle* pažodžiui – „štai ir visa, kas joje yra gero“). Maisto izotopiją palaiko ir veidas, „baltėsnis už pieną“. Gėrėdamasis „nepaprasto baltumo oda“, grafas galvoja apie kraują, kuris teka po ja: „kraujas, kuris teka po šia oda, tikriausiai gardesnis už arklio?..“ Taigi grafas nuosekliai sieja panelę Ivinską su galima auka, su tuo, kas valgoma.⁵

Panelę Ivinską kaip auką apibūdina ir senoji burtininkė. Jos žodžiai patvirtina, kad sušvelnintas /žvėriškumas/ virsta /gyvuliškumu/. Drausdama grafui lankytis Daugėluose, senutė sako: „Baltoji balandėlė ne tau.“ Šiuo apibūdinimu, žinoma, dar sykį pabrėžiamas baltumas. Žiniuonė prilygina Juliją pačiam romiausiajam ir nekalčiausiajam padarui – balandai – ir šitaip ją apibrėžia kaip plėšraus žvėries – šiuo atveju lokio – galimą auką. Drausdama grafui lankyti Juliją, burtininkė mėgina ją apsaugoti nuo agresyvaus žvėriškumo, kuris, jos manymu, slypi grafo viduje. Neatsitiktinai „balandėlės“ figūra paskutinįsyk pasirodo grafo ir panelės Ivinskos jungtųjų dieną. Kai arkliai stoja piestu, „gal“, kaip sakoma tekste, „pagauti tos keistos baimės, kurią grafas Šemeta sukeldavo gyvuliams“, vienas brikos ratas užkliūva už akmeninio stulpelio prie laiptų ir vos neįvyksta nelaimė. Tada grafas stveria jaunąją į glėbį ir užneša laiptais ant terasos „taip lengvai, tarsi laikytų rankose balandėlę“. „Anaiptol neskubėdamas nusimesti savo žavios naštos“, jis laimingas rodo ją miniai. Ši scena parengia tai, kas netrukus įvyks vestuvinėje lovoje, kai grafas valgys savo jaunąją žmoną „visišškai žalią“. Ir vienu, ir kitu atveju, pavirsdamas lokiu, jisai pasiima savo auką.

Apibendrinami pasakysime: būdamas dvilypės prigimties, grafas – kokį jį mato Vitembachas – veltui stengiasi atsisipirti jame glūdinčiam žvėriškumui, o jam priskiriamas žmogiškumo siekis galų gale baigiasi pralaimėjimu. Pamėginkime aptarti šio pralaimėjimo priežastis.

⁵ Lokys, kaip žinoma, yra visaėdis gyvūnas.

2.3.2. Grafas ir kaimiečiai, arba Pralaimėti kvalifikaciniai išbandymai

Dvilypę – žmogaus ir žvėries – prigimtį savaip patvirtina ir žemaičių kultūros atstovai, nors /žvėriškumas/, kaip ir panelės Ivinskos atveju, čia iškyla sušvelnintu, /gyvuliškumo/, pavidalu. Atrodytų, kad grafo santykiai su kaimiečiais, bent jau sprendžiant iš jo pokalbio girioje su senute, taip pat prisideda prie to, kad jis pralaimi siekdamas žmogiškumo. Šiuose santykiuose išsiskiria atrodymo plotmė, kurioje skleidžiasi priešprieša tarp aristokratijos ir valstietijos, savo ruožtu apimančios ir žmogiškumą, ir žvėriškumą, ir buvimo plotmė, kurioje grafas pripažįsta valstietiškas vertybes ir prisiima lokio vaidmenį. Pažiūrėkime, kaip tai vyksta.

Girioje sutiktos senutės veido išraiškoje savotiškai dera vylingumas ir kvailumas. Dvilypę – žmogaus ir gyvulio – prigimtį slepia jos „pusiau kvaila, pusiau bukli“ šypsena. Visas jos apdaras – skrandutė ir apdriskę marškiniai, ji valgo, kaip ir girios žvėrys, „viską, ką ponas Dievas jiems siunčia“, neišskiriant nė nuodingųjų grybų. Be to, senutė palaiko nuolatinį ryšį tarp žmonių ir žvėrių karalystės, žino visas žvėrių naujienas. Ji užkalba žaltį, supranta žvėrių kalbą, išverčia ją žmonėms, nuspėja ateitį. Tačiau, nepaisant artumo gyvuliams ir tarpininkavimo tarp žvėrių ir žmonių pasaulio, ji yra ir paprasta vargdienė, prašanti poros skatikų „taurelei degtinės seniems kaulams susišildyti“ ir „tabokos pypkutei“.

Grafo santykiai su senute dvejopi. Jis elgiasi su ja kaip dvarininkas su savo valstiete: numeta jai sidabrinę monetą, išspraudžia į ranką saują tabako ir pažada dar duoti tabako ir degtinės, jeigu jinai ateisianti pas jį į Medintiltį. Kaip apsišvietęs žmogus, jis mėgina demitifikuoti senės pranašystes, ją pašiepia. Grafas ironiškai užsimena, kad ji be jokio vargo galinti persikelti „per pelkę raita ant šluotikočio“ (pašaipta senę supykdo) ir kad „koks nors gražuolis kyštelėjo, matyt, jai ko nors“, kad išpranašautų jam nelaimę.

Bet šios demitifikacijos pastangos neįtikina nė jo paties. Galiausiai jis prisipažįsta: „jos žodžiai nenoromis jaudina mane, beveik gąsdina...“ Taip yra dėl to, kad senė atpažino didiko viduje tūnantį žvėrį. Grafa gąsdina, kad burtininkė, siūlydama jam tapti žvėrių karaliumi, neigia jo žmogiškąją prigimtį ir pranašauja jame slypinčio žvėries pergale. Tad pagal aktantinį vaidmenį, kurį senė įgyja grafo naratyvinėje programoje, ją galėtume laikyti antilėmėja. Šia prasme

susitikimas su žiniuone yra grafo kvalifikacinis išbandymas. Jeigu pritarsime Vitembachui, kad žmogiškumas yra grafo ieškomasis objektas, turėsime pripažinti, kad šis išbandymas baigiasi pralaimėjimu.

Dvilypę – žmogaus ir gyvulio – prigimtį slepia ir kolektyvinis atlikėjas „kaimiečiai“. Kaip ir dera didikui, grafas juos pakviečia į savo vestuves. Apie tai jis rašo profesorius Vitembachui:

Visi Medintilčio ir aplinkinių vietovių kaimiečiai susirinks į puotą, kurioje jie galės sutašyti porą jaučių ir devynias galybes kiaulių, o kai pasigers, ims šokti pievoje, į dešinę nuo jums pažįstamos alėjos. Pamatysite apdarų ir papročių, vertų jūsų dėmesio.

Tai, ką grafas šiek tiek ironiškai siūlo, yra grynai žmogiškos pramogos: vestuvių puota, šokiai, apdarai ir papročiai – kultūros apraiškos. Visa, apie ką čia kalbama – kulinarijos ir šokio menas, tradiciniai apdarai ir papročiai – priklauso žmonių bendruomenei.

Tačiau kai pažadas išsipildo, vestuvinės puotos metu kaimiečiai virsta laukiniais žvėrimis. „Iki valiai prisivaišinę alumi ir degtine“, jie ima vaidytis ir skaldyti vieni kitiems galvas. Profesorius pastebi, kad „Pievoje vienur kitur voliojosi nusitašę girtuokliai, ir bendras šventės vaizdas labai panėšėjo į mūšio lauką.“ Pažadėtuosius liaudies šokius šoka „tik kažkokios akiplėšos čigonės“, o ir pats šokis primena paprasčiausią „šurmulį“.

Kaimiečiai nužmoginami panašiai kaip panelė Ivinska. Kaip ir ji, „nusitašę“ girtuokliai praranda ir jausmus, ir protą. Kita vertus, šventės erdvės virtimas „mūšio lauku“, o šokio – „šurmuliu“, atliepdamas visuotinį pakrikimą, rodo žvėriškumo pergalę prieš žmogiškumą. Grįžtant prie grafo naratyvinės programos, galima pasakyti, kad žmonių šventė, – antrasis kvalifikacinis išbandymas, – kurią jis sumanė surengti savo vestuvių proga, taip pat baigiasi pralaimėjimu. Liaudies kultūros atstovai, ir vėl pasirodydami priešininko vaidmenyje, paverčia šventę kolektyviniu nusigėrimu. Taip dar sykį patvirtinamas /žmogiškumo/ siekių pralaimėjimas. Grafiui nelieka nieko kito, kaip pasiduoti savo /lokiškumui/ – sudraskyti savo jaunąją žmoną ir gerti jos kraują.

3. PROFESORIAUS VITEMBACHO TAKAS

Ką tik apžvelgėme grafo naratyvinį taką – kaip jį interpretuoja profesorius Vitembachas. Profesorius Mérimée novelėje atlieka stebėtojo vaidmenį, įvykių visuma vertinama jo požiūriu. Viena pagrindinių profesoriaus stebėjimo vietų yra jo kambario Medintilčio rūmuose langas. Pro šį langą jis mato grafo motiną, apsuptą keistos palydos, ir tai jį paskatina susidomėti Šemetos paslaptimi; pro šį langą jis pamato ir grafą, besieropščiantį į medį; pagaliau novelės pabaigoje pro kambario langą šmėsteli kažkoks tamsus kūnas – kaip paaiškėja vėliau, tai būta Mykolo Šemetos.

3.1. Profesorius – stebėtojas, ieškantis prasmės

Profesorius Vitembachas yra ypatingas stebėtojas: į žemaičius jis žvelgia svetimšalio dvasininko akimis, o įvykius vertina, pirmiausia grafo istoriją, grynai krikščionišku požiūriu: nepripažindamas vertės tam, kas žmoguje yra gyvuliška, žvėries pergale prieš žmogų jis interpretuoja kaip pralaimėjimą. Tačiau vargu ar teisinga laikytis vien šios interpretacijos. Paradoksalu, bet tik analizuodami profesoriaus naratyvinį taką mes galime rasti kitokio įvykių vertinimo prielaidų ir pasiūlyti kitą grafo istorijos interpretaciją.

Sakėme, kad profesorius novelėje atlieka stebėtojo vaidmenį. Kaip svetimšaliui, jam nelieka nieko kita, vien stebėti tai, kas dedasi greta jo, ir stengtis įminti to, kas vyksta jo akivaizdoje, prasmę. Įpratęs anapus regimybės ieškoti paslapties, jisai, kaip tikras krikščionis, nepasitiki grynai jusliniu pasaulio suvokimu.

Vitembacho nepasitikėjimą jutiminiu pasauliu, taip pat ir savo paties žvilgsniu, rodo daugelis detalių: tai, kas jam atrodo keista, vietiniai gyventojai dažnai laiko visiškai įprastais dalykais. Pavyzdžiui, kad ir grafienės atvykimo scena, kurią profesorius stebi pro savo kambario langą.

Vitembachas *vos nepalaiko* persirengusiu vyru aukštos ir tvirtos moters, apsitaisiusios kaip lietuvės valstietės; kitos dvi moterys apibūdinamos kaip „tokios pat tvirtos *pažiūrėti*“; grafienės akys jam atrodo „*tarsi negyvos*“, o pati grafienė – „*sakytum, vaško figūra*“. Kai profesorius pirmą sykį susiduria su grafu, jam *pasivaidena*, kad į medį stengiasi įsiropšti kažkoks žvėris, ir tik vėliau jis *pastebi* žmogaus

veidą. Sakytume, kad profesorius nuolat abejoja, ar juslinis pasaulio suvokimas pats savaime gali praskleisti reiškinį prasmę.

Kad atsvertų žvilgsnio ribotumą, Vitembachas interpretuoja pasaulį remdamasis išankstiniu žinojimu – teorinėmis prielaidomis arba savo patirtimi. Tai pasakytina ir apie buitines scenas, ir apie specifinius kultūros fenomenus.

Išgirdęs, kad grafo motiną gydo rūmuose gyvenantis daktaras, Vitembachas iš karto atspėja, kad brikele atvažiavę ponas ir dama juodais drabužiais yra daktaras Frèberis ir ponija grafienė. Stebėdamas atidžią senosios damos apsaugą, jis nusprendžia jos protą esant sutrikusį. Žinodamas, kaip elgiasi aristokratai, profesorius atmeta prielaidą, kad medyje pasirodžiusi žmogysta buvo grafas: „Jo žvilgsnyje buvo kažkas keisto, ir nejučia palyginau jį su žvilgsniu to žmogaus, kurį vakar mačiau ropščiantis į medį... „Bet ar gali būti, – svarsčiau, – kad grafas Šemeta laiptotų naktimis po medžius?“ Kadangi valstietė, kurią mato pro langą, yra „tokia aukšta ir tvirta“, jisai iš pradžių palaiko ją persirengusiu vyru.

Vitembachas, be kita ko, pasirodo esąs lyginamosios kalbotyros specialistas ir geras Europos tautų mitologijos žinovas. Stumbras, apie kurį pasakoja grafas, jam iškart primena tuos kilnius žvėris, „kuriuos savo *Komentaruose* aprašė Cezaris ir kuriuos medžiojo Kompjėnės girioje Merovingų giminės karaliai“. Išgirdęs minint Perkūną, jis aiškina, kad taip žemaičiai vadina dievą, kuriam rusai duoda *Perunio* vardą, tai esąs slavų *Jupiter tonans*, o senoji burtininkė jo akyse įgyja prasmę tik pavadinta „lietuviška Kirke“. Profesorius yra tikras, kad senutės pintinėje atpažino *agaricus necator*, nuodingiausiąjį iš visų grybų, ir stebisi, kad kaimiečių žemaičių skrandžiai tuos grybus virškina lyg niekur nieko. Kaip matome, profesorius panašiai interpretuoja ir buitines, ir kultūros fenomenus: ieškodamas jų prasmės, jis remiasi išankstiniu žinojimu, savo paties kultūra. Jo interpretacinė veikla stiprina pasitikėjimą savimi, padeda suvokti nežinomus jutiminio pasaulio fenomenus, pavadinti juos jam žinomą vardu.

Tačiau tam, kas suvokiama, rasti tinkamą žodį, vienintelę prasmę ne visada pavyksta. Dalyvaudamas grafo vestuvėse kaip pastorius, Vitembachas atsiduria keblioje padėtyje. Jis tampa pagoniško ritualo, kuris, tiesą sakant, yra gryna Mérimée išmonė, liudytoju. Prieš pradėdamas krikščioniškąsias jungtuvų apeigas, jaunoji gauna stiprų antausį. „Jo tikslas – sudaryti skyryboms dingstį, nuduodant, kad

santuoka įvykusi tik po fizinio smurto, pavartoto prieš vieną iš susituokiančiųjų.“ Ši scena, kaip ir senosios grafienės atvykimas, ją stebinčių žemaičių visiškai nesutrikdo: keista ji atrodo tiktai profesoriui. Šį sykį jam nepavyksta rasti nežinomam reiškiniui tinkamo lingvistinio atitiktens. Sužinojęs apie apeigų prasmę, jis pareiškia: „Jei būčiau ją anksčiau išpėjęs, būtinai būčiau, kaip pastorius, visomis jėgomis pasipriešinęs šitam bjauriam papročiui.“

Ką tai reiškia? Be abejo, paprotys, kuriuo dar prieš sudarant santuoką siekiama pateisinti galimas skyrybas, žeidžia krikščioniškąjį doros supratimą. Bet tai dar ne viskas. Neįstengdamas rasti šiam reiškiniui atitiktens savo paties kultūroje, nepajėgdamas jo įvardyti, Vitembachas paniekinamai vadina jį „bjauriu papročiu“. Kad nugalėtų piktają dvasią, atsvertų vestuvių apeigas pradėjusį pagonišką ritualą, pastorius pasako pamokslą, užbaigiantį apeigas šventais žodžiais.

Vitembachui žodis yra pirmoji žmogiškumo apraiška. Mokėti skaityti – taip pat ir Šventąjį Raštą, – jo manymu, yra skiriamasis žmonių visuomenės požymis, todėl žemaičius valstiečius, nemoکانčius skaityti, jis vadina „laukiniais“. Tad profesoriaus prisiimtąją misiją verta atidžiau patyrinti.

3.2. Profesoriaus programa: žemaičių evangelizacija

Jau pačioje novelės pradžioje Vitembachas pasirodo kaip pasišventęs filologijai pastorius. Biblijos draugijai pasiūlius, jis vyksta į Lietuvą vadovauti Evangelijos pagal šventą Matą vertimui į žemaičių kalbą. Jo tikslas aiškus. Įsitikinęs, kad pirmasis Šventojo Rašto vertimas į lietuvių kalbą „pravers tik daliai Lietuvos gyventojų“, nes „dialektą, kuriuo atliktas vertimas, sunkokai supras gyventojai tų apskričių, kur kalbama žemaičių [...] kalba“, jis nori bent iš dalies užpildyti šią spragą ir prisidėti prie žemaičių evangelizacijos. Užsimojęs skleisti Evangeliją, profesorius tiki rašytinio žodžio šventumu. Kad galėtų imtis vertimo, jis nori Lietuvoje surinkti visus „spausdintus ar ranka rašytus lingvistinius paminklus žemaičių kalba“. Ypač jam rūpi surasti garsųjį *Catechismus Samogiticus*, kurį, jo žiniomis, turėjęs savo bibliotekoje grafo Šemetos tėvas. Katekizmo paieškos atveda jį į grafo rūmus, ir konjunkcija su geidžiamu objektu virsta tikra esteze:

Nuėjau su juo į didžiulę galeriją, kur buvo daug gražiai įrištų, bet, matyt, retai atskleidžiamų knygų, nes jų nugarėlės buvo nugultos dulkių. Įsivaizduokite, kaip aš nudžiugau, kai pirmas tomas, kurį ištraukiau iš spintos, pasirodė esąs *Catechismus Samogiticus!* Neįstengiau susitvardyti ir džiaugsmingai šūktelėjau. Turbūt, mums patiems nenučiuokiant, mus veikia kažkokia slėpinga traukos jėga...

Bet, ieškodamas šventųjų knygų, profesorius nepamiršta ir liaudies poezijos – dainų, ir pasakojimų bei legendų – pasakų. Savo dienoraštyje pagrindinius tautosakos žanrus jis įvardija lietuviškai: dainos, pasakos. Jo požiūriu, tai – profaniški tekstai. Kaip pamatysime, sąlytis su žemaičių tautosaka, taip pat ir įvykiai, kurių liudytoju jis tampa, sudrumscia tvirtą pastoriaus tikėjimą. Kaip tik dėl to jo sumanymą ištinka nesėkmė. Užuot evangelizavęs žemaičius, jis pats, jei taip galima pasakyti, „pagoniškėja“.

3.3. Pralaimėta programa

Profesorius ne sykį patiria, kad jo tikėjimo švento Evangelijos žodžio galia krašto šeimininkai nepalaiko. Paklaustas grafo, ką jis manęs apie žmogaus prigimties dvilypumą, Vitembachas bando „priminti jam žmogaus ir krikščionio priedermes, įrodinėti, kad reikia elgtis, kaip elgėsi tas visada kovai pasiruošęs karys iš Šventojo Rašto“, pagaliau nurodo, kad „be perstojo kovodami su savo aistromis, mes įgyjame naujų jėgų jas slopinti ir nugalėti“. Bet matydamas, kaip reaguoja grafas, jis priverstas prisipažinti: „Bijau, kad man pavyko viena – užrišti jam burną, bet ne įtikinti.“

Dalyvaudamas grafo vestuvėse kaip pastorius, kitaip tariant, kaip švento žodžio sakytojas, Vitembachas, baigęs jungtusių apeigas, laiko savo priederme keletu žodžiu „kreiptis į jaunąją porą“, paaiškinti, „kokia rimta ir šventa yra juos sujungusi priesaika“, ir priminti panelei Ivinskai, „kad ji įžengia į naują gyvenimą, kur jos laukia ne jaunatviškos pramogos ir džiaugsmiai, bet svarbios pareigos ir rimti išbandymai“. Jam atrodo, kad šis pamokslas „padarė didelį įspūdį visiems tiems, kurie suprato vokiškai“. Jis skaudžiai apsirinka, nes jo palaimintos vestuvės neilgai trukus virsta kone pagoniška švente su savo ritualais. Žilaūsis bajoras, sielodamasis, kad „užmirštami seni mūsų papročiai“, atsisako gerti iš krištolo taurės ir siūlo gerti iš jaunosios batelio. Kai visi vyrai iš jo atsigeria, tas pats

ponas pareikalauja „batelio kaip brangios relikvijos“. Apskritai Vitembachas nieko šioje šventėje nesupranta, jam jinai, kaip jau sakėme, atrodo paprastas nusigėrimas.

Trumpai tariant, profesoriaus sumanymas padėti sukrikščioninti žemaičius baigiasi pralaimėjimu.

3.4. Kitos programos metmenys: profesoriaus pagoniškėjimas

Su dainomis ir pasakomis Vitembachas susipažįsta atlikdamas filologinius tyrinėjimus, reikalingus Evangelijos pagal šventą Matą vertimui. Žemaičių literatūriniai paminklai, priklausantys profaniškajai kultūrai, jo manymu, įdomūs tik filologams. Bet netrukus jo požiūris į liaudies kūrybą pradeda keistis. Kai grafas jam papasakoja padavimą apie žvėrių karalystę, Vitembachas sušunka: „Labai savotiška legenda!“ Žodis „savotiška“ (*curieuse*) šiuo atveju turi dvejopą prasmę: legenda profesoriui atrodo ne tik neįprasta, bet ir žadinanti smalsumą (*curiosité*). Toks pat žodžio dviprasmiškumas lieka ir tada, kai profesorius klausia, ar senoji žiniuonė negalinti „dar ko nors pridurti apie tą savotišką padavimą“. Regis, tautosakos kūriniai pradeda profesorių dominti ne vien filologiniu ar estetiniu požiūriu. Žinoma, jie jam dar neatrodo šventi, nes šventas, jo supratimu, yra tik Evangelijos žodis. Tai matyti iš to, kad žalčio Perkūno užkalbėjimą jis laiko paprasčiausiu triuku, kurio šliužas yra išmokytas, taip pat iš jo paniekos ritualiniam antausiui prieš jungtuves. Bet vis dėlto profesorius vis rimčiau pradeda domėtis į jo akiratį patenkančiais liaudies kultūros reiškiniiais bei jų mitologinėmis, taigi ir sakralinėmis, prielaidomis. Pavyzdžiui, jis pripažįsta, kad panelės Ivinskos šokis panėši „į šventuosius graikų šokius“.

3.4.1. Vitembachas keičia grafo programos interpretaciją

Jaunosios grafo žmonos mirtis ir žvėriškumo pergalė dvilypėje jos vyro prigimtyje priverčia Vitembachą performuluoti jo paties keliamas problemas. Bandydamas paaikškinti netikėtą mirtį, jis, kaip yra įpratęs, ieško atspirties ne nužudytosios grafiinės reginyje, o žodyje. Kultūroje, kuri iš pradžių jam atrodė barbariška ir profaniška,

profesorius aptinka sakralinio žodžio pėdsakų. Prisiminkime Vitembacho argumentus.

Paklaustas įrėminto pasakojimo epilogė, ką reiškia „Lokis“, profesorius atsako:

– Jei būtumėte įsigilinę į dėsni, pagal kurį sanskritas perėjo į lietuvių kalbą, būtumėte atpažinęs žodyje *lokis* sanskrito *arkcha* arba *rikscha*. Lietuvių kalboje lokiu vadinamas žvėris, kurį graikai vadino *arktos*, lotynai – *ursus*, o vokiečiai vadina *Bär*.

Ką sako šitokia etimologija? Studijos apie Mérimée „Lokį“ autorius Raymondas Schmittleinas, kaip ir daugelis XX amžiaus lingvistų, nepriėmė šios Vitembacho-Mérimée etimologijos, perimtos iš Oksfordo profesoriaus Maxo Müllerio. Schmittleinas teigia, kad „*lokis* neturi nieko bendra su *ursus* ir *rikscha*“, kad „indoeuropietiškas lokio, tabu gyvūno, vardas mūsų nepasiekė“, kad jį pakeitė tokios pravardės, kaip medaus ieškotojas, rudis ir pan.⁶ Remdamiesi naujais lingvistiniais tyrinėjimais, bandysime parodyti, kad Vitembacho-Mérimée etimologija atitinka tą lokio vaizdinį, kuris išskyla daugelyje mitinių tekstų, ir kad ji leidžia grafo Šemetos istoriją interpretuoti visai kitaip, negu tai daroma profesoriaus Vitembacho dienoraštyje, kuriuo iki šiol grindėme analizę.

Lietuvių *lokys*, kaip ir prūsų *clokis* arba *tlokis*, leidžia atpažinti bendrą baltų kalbos šaknį *tlok*, kilusią iš **tlāk*. Slavų kalbose šios šaknies atitikmuo yra *dlak*. Ji būdinga leksemoms, turinčioms reikšmę „plaukas“, „vilna“, „gaurai“.⁷ Tad sememą, slypinčią lietuvių kalbos leksemoje „*lokys*“, galima apibūdinti maždaug taip: tai, kas yra plaukuotas, gauruotas, apžėlęs vilna. Kaip žinia, plaukuotumas lietuvių mitologijoje yra viena iš figūrų, reiškiančių seksualumą. Pasak Algirdo Juliaus Greimo, „Vyro plaukuotumas dar ir šiandien mūsų kultūriniame kontekste atžymi jo aukštas seksualines kvalifikacijas.“⁸ Alimentarinės ir seksualinės izotopijos sutapimas, vienos iš jų vartojimas kitai išreikšti leidžia teigti, kad liūdna panelės Ivinskos lemtis yra iš anksto įrašyta jos vyro pravardėje ir jo „raumeningose rankose, apžėlusiose juodais gaurais“.

⁶ R. Schmittlein, *Lokis. La dernière nouvelle de Prosper Mérimée*, Paris: Bado, 1949, p. 297.

⁷ Vladimir Toporov, *Prusskij jazyk: Slovar', K-Z*, Moskva: Nauka, 1984, p. 70–71.

⁸ A.J. Greimas, *Tautos atminties beiškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius – Chicago: Mokslas, 1990, p. 271.

Kita vertus, ta pati baltų ir slavų šaknis *tlok/dlak* leidžia nustatyti ryšį tarp lietuvių *lokio* ir senos indoeuropietiškos šaknies **rdkos*, kurią galime atpažinti senovės graikų *arktos* ir lotynų **rktgos>*urtsos>>*ursus*. Indoeuropiečių kalbose ši šaknis reiškia „draskymą“ (plg. senovės graikų *artameō*. Mitiniuose pasakojimuose lokys dažnai sudrasko žmones, gyvulius, išplėšia avilius. Prisiminkime, kad nebegyvos panelės Ivinskos veidas „buvo baisingai sudraskytas“.

Taigi paslaptį lietuvių *lokyje* slypi dvi archajiškos šaknys ir du figūratyviniai takai. Vienas jų – reiškiantis kraštutinį, perver-sišką seksualumą – siejamas su plaukuotumu. Kitas – apibūdinantis destruktivią veiklą – su draskymu. Aiškindamas žodžio *lokis* eti-mologiją, profesorius Vitembachas nurodo savo pašnekovams ir skaitytojui, kad novelės pavadinime slypi lokio mitas.

3.4.2. Profesorius vaidilučio vaidmenyje

Grafo Šemetos pavadinimas „lokiu“ turi magišką, sakralinę prasmę. Suteikus tokią pravardę, grafui priskiriamas mitinis lokio vaidmuo. Pirmiausia tai, žinoma, destruktivus vaidmuo, bet lokio plaukuotumas, užfiksuotas ir grafo Šemetos portrete, kaip aukštų seksualinių kvalifikacijų išraiška, įpareigoja jį ir kitam – apvaisintojo vaidmeniui. Gerdamas panelės Ivinskos kraują grafas lokys atlieka tą patį ritualą kaip ir vestuvinių apeigų dalyviai, geriantys „marčios kraują“, kad būtų pratęsta giminė.

Tai, kas profesoriaus dienoraštyje vertinama neigiamai, kaip žvėries pergalė prieš žmogų, mitiniame kontekste įgyja teigiamą prasmę. Virsdamas lokiu, grafas tampa šventu gyvūnu. Greta krikščioniškos Vitembacho interpretacijos galimas kitas – pačių Žemaitijos gyventojų požiūris į šią istoriją. Prisiimdamas lokio lemtį, grafas padeda suprasti, kad greta Šventojo Rašto yra ir kitų šventų tekstų, kuriuos taip pat dera gerbti ir vertinti. Pateiktoji *lokio* etimologija rodo, kad ir profesorius Vitembachas galiausiai tai suvokia. Taigi jis ne tik įmena grafo istorijos mįslę kaip Edipas, kurio vaidmens jis nenorėjo prisiimti, bet tam tikra prasme pats tampa vaidilučiu – lietuvių bardu. Pokalbyje su girios žiniuone grafas jam priskyrė šį vaidmenį nerasdamas geresnio lietuviško atitiktens žodžiui „profesorius“. Kaip jau buvome užsiminę, protestantų pastorius šiek tiek supagoniškėja.

4. SAKYTOJO POŽIŪRIS

Profesorius Vitembachas komentuoja ne tik žodžio *lokis* etimologiją. Jis pats paaiškina ir lietuvišką epigrafa, kuriuo prasideda dienoraštis:

Miszka su Lokiu,
Abu du tokiu.

Autoriaus pastaboje duodamas pažodinis epigrafo vertimas į prancūzų ir lotynų kalbą ir prasminis komentaras: „Abu sudaro porą.“ Novelės pabaigoje dviems savo dienoraščio klausytojams – Teodorui ir Adelaidei – Vitembachas taip aiškina epigrafo prasmę:

Jūs žinote, kad *Lapés romane* lokys vadinamas *damp Brun*. Slavai jį vadina *Michailu*, lietuviškai *Miszka*, ir ši pravardė beveik išstūmė bendrinį žodį – lokys.

Tapatindamas rusų Michailo diminutyvą su lietuvių *meška*, Vitembachas, žinoma, klysta. Iš tikro lietuviškas žodis *meška* yra kilęs iš senovės rusų kalbos žodžio *medved'* diminutyvo. Autentiška Vitembacho cituojamos patarlės forma – „Meška su lokiu, abudu tokiu.“ Tokia forma yra pateikta Augusto Schleicherio chrestomatijoje⁹ ir Georgo H.F. Nesselmanno žodyne¹⁰. Sprendžiant iš laiškų Ivanui Turgenevui, šis patarlės variantas Mérimée nebuvo žinomas. Patarlę rašytojas, matyt, gavo iš to paties Turgenevo korespondento, kuris jam pranešė, kaip lietuviškai vadinamas lokys. Tai, kad žodį *lokis* Mérimée rašo su *i* trumpąja, taip pat liudytų, jog jis rėmėsi informantu, nepaisančiu ortografijos subtilybių. Mérimée pasinaudojo netiksliu patarlės užrašymu, įgalindamas Vitembachą sutapatinti surusintą Šemetos vardo diminutyvą su meška.

Pateiktasis patarlės užrašymas tapatina Mykolą Šemetą žmogų ir Mykolą Šemetą lokį. Suartinus abu paralelizmo narius, patvirtinamas grafo – žmogaus ir žvėries – prigimties dvilypumas. Žvėriškumas novelėje yra dvivertis, ir tai leidžia šį Mérimée kūrinį interpretuoti dvejopai – taip kaip Vitembachas pastorius, neigiantis žvėriškumą, arba kaip Vitembachas vaidilutis, pripažįstantis, tiesa, netiesiogiai, kad žemaičių kultūros kontekste /žvėriškumas/, arba, tiksliau, /lokiškumas/, atlieka teigiamą vaidmenį.

⁹ A. Schleicher, *Litauisches Lesebuch und Glossar*, Prag, 1856, p. 89.

¹⁰ G.H.F. Nesselmann, *Wörterbuch der litauischen Sprache*, Königsberg, 1851, p. 372.

Teksto sakytojas, tai yra Prosperas Mérimée, pateikia abu požiūrius – krikščionišką ir žemaitišką – vengdamas pasakyti, kuris iš jų yra teisingas. Jis skatina manyti, kad pasaulis atsiskleidžia žmogui ne tik kaip Šventojo Rašto parabolė, bet ir kaip Sfinkso mįslė.

Priedas:

MISTIFIKACIJA IR MITOLOGIJA

Semiotinis teksto skaitymas yra imanentinis. Bandydami aprašyti vidines Prospero Mérimée novelės reikšmes, atsiribojome nuo „išorinės“ informacijos apie teksto autorių ir vaizduojamąjį objektą. Tad nelietėme ir tradicinio klausimo, kas bendra tarp Mérimée pavaizduotosios ir istorinės Žemaitijos. Šiame priede glaustai užsiminsime apie tai ne dėl to, kad surašytume prancūzų novelisto „klaidas“, o tam, kad pasektume, kaip iš riboto ir netgi „klaidingo“ žinojimo gimsta mitinis Lietuvos vaizdinys. Taip pat priminsime šio vaizdinio atgarsį Lietuvoje bei jo pėdsaką prancūzų literatūroje.

1. MÉRIMÉE INFORMANTAI

Mérimée niekada nesilankė Lietuvoje. Ją jisai įsivaizdavo tik iš rašytinių šaltinių ir iš Lietuvos žmonių, su kuriais susipažino Paryžiuje, pasakojimų. Po 1831 metų sukilimo daug emigrantų iš Lietuvos apsistojo Paryžiuje, kur įkūrė „Lietuvos draugiją“. Nauja emigracijos banga plūstelėjo į Paryžių po 1863-ųjų sukilimo. Šioje emigrantų aplinkoje Mérimée susipažino su lenkų rašytoju Edmondu Choieckiu, pasirašinėjusių slapyvardžiu Charles Edmond. Pastarojo knyga *Pavergtoji Lenkija* (*La Pologne captive*) Mérimée buvo vienas svarbiausių informacijos apie Lietuvą šaltinių. Manoma, kad būtent Choieckis parinko „Lokiui“ lietuviškus vardus ir toponimus.

Kitas Mérimée informacijos šaltinis buvo Adomo Mickevičiaus kūryba. „Lokyje“ poeto vardas minimas du kartus: pirmąsyk, kai pateikiamas jo baladės „Trys Budriai“ vertimas, ir antrąsyk, kai aprašoma Žemaitijos giria ir žvėrių karalystė.

Nemaža laiškų Mérimée gaudavo iš Rusijos. Juose taip pat buvo rašoma apie politines Lietuvos aktualijas. Skirtingai nuo Paryžiaus emigrantų, dažniausiai kalbėjusių lenkiškai, bet, kaip ir Adomas Mickevičius, laikiusių save lietuviais, rusų politikai skelbė, kad

lietuviai nėra tikri svetimtaučiai kaip lenkai, o tik nutolę nuo senojo rusų kultūros kamieno. Kaip pamatysime, ši dvejopa ir prieštaringa informacija paliko pėdsakus Mérimée „Lokyje“.

2. INFORMACIJOS ATRANKA

Vaizduodamas „Lokyje“ Lietuvą, Mérimée sekė Mickevičiaus poema *Ponas Tadas* trimis atžvilgiais: aprašydamas Lietuvos gamtą; ryškindamas aristokratų tradicijas, kultūrinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldą; praskleisdamas lietuvių liaudies, tapatinamos novelėje su žemaičiais, tikėjimus.

2.1. Lietuvos gamta ir lokio medžioklė

Iš Mickevičiaus *Pono Tado* Mérimée perėmė požiūrį į Lietuvos girias kaip utopinę erdvę, į kurią niekas, išskyrus poetus ir burtininkus, nėra prasiskverbęs. Mickevičiaus poemoje Lietuvos girių vaizdas suaugęs su pagoniškos Lietuvos prisiminimais, jos vaizduojamos kaip žmogaus ir gamtos santarvės vieta. Mérimée novelėje padavimas apie pirmąją žmogaus ir gamtos sutapimą įdėtas į grafo Šemetos lūpas:

Mes jojame, pone profesoriau, į girią, kur dar ir šiandien tebeegzistuoja ir puikiai laikosi žvėrių karalystė, gūžtelynas¹, didžiosios iščios, didysis gyvasties žaizdras. Taip, pagal mūsų tautos padavimus, niekas dar nėra ištyręs jos gelmių, niekas nėra prasiskverbęs iki šių girių ir pelkių glūdumos, išskyrus, žinoma, poetus ir burtininkus, kurie prasibrauna visur... Ten žvėrių respublika, o gal konstitucinė monarchija... negaliu pasakyti – katra iš jų.

Mickevičiaus poemoje kelias į utopinę žvėrių rojų yra užtvertas didžiulio kamienu, šiekštų ir šaknų pylimo, saugomas pelkių, upokšnių, kerplėšų, laužų, skruzdėlynų, širšių lizdų ir gyvatynų. „Lokyje“ analogišką išbandymų kelią turi įveikti profesorius Vitembachas ir grafas Šemeta:

Turėjome tolydžio išsilenkti didžiulių medžių, kurių žemutinės šakos užstojo kelią. Kai kurie jų, išdžiūvę nuo senumo, gulėjo išvirte, sudarydami tarsi baslių

¹ Orig.: matecznik – žodis iš Mickevičiaus *Pono Tado*.

prismaigstyta pylimą, per kurį buvo neįmanoma persigauti. Dar kitur tyvuliavo gilūs liūnai, apaugę vandens lelijomis ir aptraukti plūdenomis. Toliau matėme proskynas, kuriose žolė žvilgėjo it smaragdas; bet vargas tam, kas ten būtų įžengęs, nes ši vešli ir apgaulinga augmenija paprastai slepia purvo kiaurymes, kur amžiams prasmegtų arklys ir raitelis...

Pono Tado IV knygoje, kur aprašomos slėpiningos Lietuvos girios, vienas pagrindinių įvykių yra lokio medžioklė. Įerzintas žvėris puola medžiotojus, jo letenos nagai jau kimba į plaukus, ir tik taiklus vienuolio šūvis sutrukdo žvėriui kaip skrybėlę nusmukti medžiotojo kiaušą. Analogiškų situacijų yra ir *Mérimée* novelėje. Kai grafas Šemeta puola lokę, ji atgalia letena nustumia ietį, čiumpa grafą ir partrenkia ant žemės. Grafas stebuklingai išsigelbsti tik apsimetęs negyvu. Mykolo Šemetos motiną iš lokio letenų išgelbsti grafo šautuvą nešęs medėjas – „pusėtinas nenaudėlis, toks girtas tą dieną, kad neskyrė triušio nuo stirnos“. Tekste daroma užuomina, kad šūvio taiklumą užtikrina magija: „Tik girtuokliams taip ir sekasi. Yra, beje, ir užkalbėtų kulku, pone profesoriau. Turime mes čia burtininkų, kurie tokias kulkas už gerą kainą pardavinėja...“

2.2. Aristokratijos kultūra

Nors grafas ir sako profesoriui Vitembachui, kad atvykęs į Žemaitiją jisai atsidūrė „laukinių krašte“, lietuvių didikų buitį vaizduojama pagal europietiškus standartus. Tekste konstatuojama: „Daugumos įžymių lietuvių šeimų namuose jūs pamatysite nuostabių sidabrinų indų, puikių baldų, brangių persiškų kilimų.“ Grafas, pirmąsyk pasirodęs novelėje „Bucharos chalatu, su ilga turkiška pypke rankoje“, primena Ernesto T.A. Hoffmanno personažus.

Grafų Šemetų elgesys atitinka stereotipinę aristokratų laikyseną. Išvydęs savo jaunąją žmoną lokio letenose, Mykolo Šemetos tėvas, „kaip tikras riteris“, buvo bepuolęs žvėrį su medžiokliniu peiliu rankoje. Grafienei išprotėjus, koketiškumas yra „vienintelis dar jai likęs žmogiškas jausmas“. Negalėdamas kitaip jos nuraminti, daktaras naudojasi vienintele tikra priemone – pagraso nukirpti jai plaukus, kurių jaunystėje jos turėta, matyt, labai gražių. Koketiškumas – vienas būdingiausių panelės Ivinskos bruožų, o ji, kaip jau sakėme, atitinka išsilavinusios to meto damos stereotipą.

2.3. Žodinė ir rašytinė kultūra

2.3.1. Literatūros paminklai: mistifikavimas ir demitifikavimas

Lietuvių liaudies kultūrą „Lokyje“ pirmiausia reprezentuoja literatūriniai paminklai žemaičių kalba, kuriuos tyrinėja profesorius Vitembachas. Tarp jų minima „liaudies poezija, dainos“ ir „pasakojimai bei legendos, pasakos“. Nurodomas ir neva konkretus leidinys – „pernai“, t.y. 1865 metais, Kenigsberge išleistos lietuvių dainos. Mérimée, ko gero, bus girdėjęs apie Karaliaučiuje išspausdintas Liudviko Rėzos *Dainas*, bet ir dainų leidimo data, ir jų parengėjas yra jo paties pramanyti. Raymondas Schmittleinas spėja, kad leidėjo pavardėje gali būti užšifruotas etnografinės studijos apie Prūsijos lietuvius autorius Teodoras Lepneris.

Gryna Mérimée išmonė yra novelėje minimas eilėraščių senovine prūsų kalba rinkinys. Profesorius Vitembachas, pareikšdamas, kad senovinė prūsų kalba yra išnykusi prieš „trisdešimt metų“, jos gyvavimą pratęsia ištisu šimtmečiu.

Didžiausias profesoriaus Vitembacho atradimas Šemetų bibliotekoje – tėvo Lavickio *Catechismus Samogiticus*. Pagarba, kuri jam rodoma, skatintų manyti apie Martyno Mažvydo katekizmą, bet autoriaus pavardę galėtume laikyti nebent Jono Lasickio, studijos apie žemaičių dievus (*De Diis Samogitorum*, 1615) autoriaus, kriptograma. Beje, Lasickio veikale tarp „kilmingų šeimų, kurios garbsto ypatingus savo dievus“, minimi ir Šemetos.² Įžvelgdamas Lavickyje Lasickį, Schmittleinas primena ir tai, kad lenkų jėzuitas Lavickis yra vienas Mérimée dramos *Netikrasis Dimitrijus (Faux Démétrius)* personažų.

Taigi Mérimée ignoruoja istorines Žemaitijos koordinates. Istorines realijas jis keičia išgalvotomis nuorodomis ir, užuot įvardijęs autentiškus lietuvių kultūros personažus, įveda išgalvotus, kurių pavardės primena iš tikro gyvenusias asmenybes. Prūsų kalbos išnykimo datą nukėlus į XIX amžių, paryškinama paralelė su Žemaitija, kuri novelėje taip pat pasirodo beprarandanti savo kalbą. Kalbos nuosmukis pateikiamas kaip /žmogiškumo/ praradimas. Finaliniame „Lokio“ epizode panelė Ivinska „apsipylusi krauju“, „gerklė prakąsta“ gali būti siejama su nesėkmingomis jos pa-

² J. Lasickis, *Apie žemaičių dievus*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 20.

stangomis išlaikyti žemaičių kalbą. „Lietuviška mūza“ nutyla kaip tik tada, kai grafo Šemetos asmenyje žvėriškumas nugali žmogiškumą.³

„Lokyje“ liaudies kultūra vertinama pagal tai, kokį pėdsaką tauta paliko istorijoje. Įgaliotas sakytojas atskiria lietuvius nuo tų tautų, kurios išnyko be pėdsakų. Bet didesnių vilčių dėl žemaičių kultūros ateities jis nepuoselėja. Šiuo atžvilgiu grafas Šemeta, abejojantis dėl lietuvių literatūros galimybių, atrodo esąs autorius įgaliotinis. Anot grafo, „tarp žmonių, kurie moka tik žemaitiškai, neatsiras nė vieno, mokačio skaityti“. Toks lietuvių kultūros vaizdas yra, semiotiškai tariant, „atjungtas“ nuo istorinės realybės. XIX amžiuje lietuvių kalba buvo dėstoma daugelyje pradžios mokyklų, ja buvo publikuojami ne vien bažnytiniai ir folkloriniai tekstai.

Kitas laikinio „atjungimo“ (*débrayage*) pavyzdys: profesorius Vitembachas, XIX amžiaus mokslininkas, sprendžia tas problemas, kurios buvo iškilusios XVI amžiaus raštijos kūrėjams. Rengdamasis Evangelijos vertimui, jis renka medžiagą žemaičių kalbos žodynui, ieško atramos žodinės kalbos tradicijoje. Iš XVII į XIX amžių nukeliama ir pirmoji lietuvių kalba išspausdinta Biblija.

Taigi galima sakyti, kad Prospero Mérimée Žemaitija yra ir archajiška, ir utopiška šalis. Atjungimo procedūros iškelia literatūrinį Žemaitijos mitą virš istorinės realybės. Tačiau analogiškos procedūros gali įgyti ir demitifikavimo funkciją. Toks, pavyzdžiui, yra į „Lokį“ įterptos Mickevičiaus baladės „Trys Budriai“ vaidmuo.

Mickevičiaus baladė „Trys Budriai“, kurios paantraštėje pažymėta „Lietuvių baladė“, neturi tiesioginio ryšio su autentiškomis lietuvių liaudies baladėmis. Pastarosios, kaip žinia, yra lyriškos, dainingos ir tragiško turinio. Mickevičius atkuria tautosakinį modelį transformuotu pavidalu, išlaikydamas stebuklinėms pasakoms būdingą naratyvinę struktūrą: senasis Budrys siunčia tris savo sūnus į tris svetimas šalis. Du iš jų siekia įsigyti objektų (turto ir papuošalų), primenančių stebuklinių pasakų magiškuosius objektus. Trečiasis brolis ieško žmonos. Po įvairių išbandymų visi trys sūnūs grįždami parsiveža žmonas – lenkaites. Šiame pasakojime atpažįstame Vladimiro Proppo aptartąsias funkcijas – stoka, išvykimas, erdvės keitimas, kova, sugrįžimas ir vestuvės. Stebuklinę pasaką taip pat

³ Plg. J. Decottignies, „Lokis: Fantastique et Dissimulation“, *Revue d'Histoire littéraire de la France*, 1971, sausis–vasaris, p. 26–27.

primena priešprieša tarp vyresniųjų ir jaunesniojo brolio, tarp savosios ir svetimosios erdvės, daiktiškųjų vertės objektų ir nuotakos.

Į tautosakinio pasakojimo modelį Mickevičius įdeda konkretų istorinį turinį. Tris pasakiškas karalystes pakeičia tikri viduramžių Lietuvos istoriniai partneriai – Rusija, kryžiuočiai, Lenkija, magiškuosius objektus – karo grobis, pasakų karalaitę – paprastos lenkaitės. Mickevičius mini autentiškus XIV amžiaus Lietuvos kunigaikščių vardus, nurodydamas kiekvieno jų veiklos sritį.⁴

Įterpto teksto istorinės koordinatės kontrastuoja su achroniška „Lokio“ Žemaitija. Sakytojas pateikia baladę kaip autentiškos liaudies poezijos falsifikaciją. Falsifikacijos auka tampa pats profesorius Vitembachas, panelės Ivinskos išverstą Mickevičiaus baladę palaikęs originalia lietuvių liaudies daina. Apgavystę atskleidžia grafas Šemeta. Nors ir būdamas didelis patriotas, liaudies poeziją jis vadina „lėkštoka“, priešina literatūrinę Mickevičiaus stilizaciją pačių lietuvių sukurtai poezijai.

Suteikdamas baladei demitifikuojantį vaidmenį, MÉRIMÉE pasinaudojo savo paties patirtimi. 1850–1851 metais mokydamasis rusų kalbos, jis išvertė į prancūzų kalbą „Tris Budrius“ iš Aleksandro Puškino vertimo, manydamas, kad tai yra tikros lietuvių liaudies dainos vertimas. Panašiai Puškinas buvo patikėjęs MÉRIMÉE *Giuzlos* autentiškumu, kurią išvertė į rusų kalbą kaip ilyrų poeziją – „Pietų slavų giesmes“.

2.3. Mitologija ir pagoniški ritualai

Liaudies kultūros įgaliota sakytoja laikytina senutė su grybų pintine, kurią profesorius ir grafas sutinka piliakalnio papėdėje. Kai profesorius ištiesia ranką į nuodingiausiąjį iš visų grybų, moteriškė žvitriai atitraukia pintinę: „– Atsargiai! – pasakė ji išsigandusi, – juos saugoja... *Perkūne! Perkūne!*“

Profesorius nustērsta pamatę grybus kilščiojant. Iš po jų išlenda žalčio galva. Senė pastato pintinę ant žemės, atsitupia šalia ir, ištiesusi ranką žalčio link, kaip užkeikimą ištaria keletą nesuprantamų žodžių. Akimirką žaltys sustingsta, paskui, apsvyniojęs apie kaulėtą senės ranką, dingsta jos skrandutės rankovėje.

⁴ T. Venclova, *Neustoičivoje ravnovesije: vosem' russkich poetičeskich tekstov*, New Haven, 1986, p. 48–50.

Į grafo lūpas įdėtas šios scenos komentaras, ko gero, laikytinas ironišku novelės autoriaus komentaru: „–Štai, – pasakė man vokiškai grafas, – *vietinio kolorito* pavyzdys; mokyto profesoriaus ir nemokšos lietuvio bajoro akivaizdoje, *kapo* papėdėje, ragana užkalba žaltį.“

Ironija šiuo atveju yra demitifikavimo procedūra, analogiška grafo požiūriui į žiniuonės pranašystes. Tačiau, siekdamas demitifikuoti senės vaidmenį, grafas nenustoja ja tikėjęs: kaip ir novelės sakytojas, kuris, užuot piešęs pagoniškų prietarų karikatūrą, pateikia jų portretą. Mistifikuojantis žaidimas praskleidžia autentišką mito struktūrą.

Cituotame pavyzdyje pagoniškam tikėjimui atstovauja du elementai: minimas vieno iš trijų suverenių senovės lietuvių religijos dievybių vardas – Perkūnas ir pateikiamos žalčio kulto detalės.

Romantiškai nusiteikę mitologai, kaip žinia, laikė Perkūną aukščiausiąja lietuviškojo Olimpo dievybe arba bent jau karo dievu. Profesorius Vitembachas, ir šiuo atveju atlikdamas autoriaus įgalioto sakytojo vaidmenį, remdamasis lingvistiniais argumentais stengiasi apibrėžti šio dievo funkcijas: „*Perkūnu*, pasakysiu prabėgomis, žemaičiai vadina dievą, kuriam rusai duoda *Perunio* vardą; tai slavų *Jupiter tonans*.“

Toks apibrėžimas yra gana artimas tam Perkūno funkcijų aptarimui, kuris pateikiamas šiuolaikiniuose mitologijos tyrinėjimuose. Pasak Greimo, Perkūno funkcijos pirmiausia sietinos su jo agrarinėmis priedermėmis:

Pavasarinis Perkūnas, kuris, susijungęs su *Žemyna*, deive *Žeme*, ją apvaisina ir pašaukia gyventi visą gamtą, vėliau atlieka funkcijas, kurias mėgstama lyginti su *Jupiter Tonans* funkcijomis, bet kurios iš tikrųjų yra kuklesnės ir svarbesnės ta prasme, kad jis pasirodo esąs ne tas, kuris griaudėdamas ir žaibuodamas daro žalą, bet priešingai – saugo pasėlius nuo visų piktų dvasių, gyvenančių ore [...]. Taigi Perkūnas, iš pradžių oro dievas, vėliau, augdamas, pasireiškia kaip pasaulio tvarkos, pirmiausia tvarkos gamtoje, gynėjas, o paskui, kaip dieviškų nuosprendžių vykdytojas, tampa viešosios tvarkos ir socialinės teisės tarp žmonių gynėju.⁵

Mérimée novelėje Perkūnas kaip tik ir atlieka viešosios tvarkos gynėjo arba tiksliau – vedybinių santykių tvarkytojo, funkcijas. Pagal Georges'o Dumézilio schemą tai būtų trečiosios funkcijos – vaisingumo, sveikatos ir grožio – sfera. Drausdama grafiui lankytis

⁵ A.J. Greimas ir Saulius Žukas, *Lietuva Pabaltijy: Istorijos ir kultūros bruožai*, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 37–38.

Daugėlų rūmuose, kur gyvena panelė Ivinska, senoji žiniuonė kalba Perkūno vardu:

– Ne, nejudinėk į Daugėlus, – pakartojo senė. – Baltoji balandėlė ne tau. Ar ne teisybė, *Perkūne*?

Šią akimirką žalčio galva išlindo iš senosios skrandutės apykaklės ir nutįso iki šeimininkės ausies. Šliužas, tikriausiai išmokytas šio triuko, pajudino žandikaulius, tarsi kalbėdamas.

– Jis sako, kad mano teisybė, – paaiškino senė.

Paskutinįsyk Perkūno vardas minimas grafo laiške Vitembachui. Kviesdamas profesorių į savo vestuves, jis daro užuominą, kad Perkūnas laimina šią santuoką: „aš vedu, ir jūs puikiai atspėjate ką. *Jupiteris juokiasi iš įsimylėjėlių priesaikų*. Tą pat daro ir Perkūnas, žemaičių *Jupiteris*.“

Žalčio kulto svarbą lietuvių mitologijoje nurodo daugybė šaltinių, tarp jų ir Mérimée atidžiai perskaityta Choieckio knyga: „Lietuviai maitino prijaukintus žalčius, kurie dažnai jiems bevalgant ramiausiai užsirangydavo ant stalo ir apsviję indus lakdavo medų ir pieną.“⁶ Mickevičius *Pono Tado VIII* knygoje upelį, kuris raitosi per lygumas, lygina su žemaičių žalčiu, vadinamu givoitos (*wąz z mudzki, zwany giwojtisem*). Tokia žalčio-gyvates vardo forma minima daugelyje senųjų šaltinių, tarp jų ir Lasickio studijoje *Apie žemaičių dievus*.

Perkūną, oro dievybę, ir žaltį, chtonišką padarą, sieja priešpriešos santykiai. Indoeuropiečių mitologijoje žaibo dievas nuolat kovoja su savo priešininku – požemio valdovu arba su vandenyje gyvenančiu žalčiu. Taigi žalčio vadinimas Perkūno vardu yra Mérimée išmonė, prieštaraujanti lietuvių mitologijos faktams.

Tačiau nujausdamas žalčio ryšį su dievais viešpačiais, Mérimée nebuvo visiškai neteisis. Autentiškuose mitiniuose tekstuose tą funkciją, kurią Mérimée priskyrė Perkūnui, atlieka Andojas. Pasak Greimo, jis yra pirmasis dievas aukščiausių dievų sąrašė ir atrodo lyg koks lietuviškas Neptūnas, įsikūręs vandens karalystėje. Bet taip pat tai dievas, tvarkantis likimą, bėgantį ir atsinaujinantį laiką. Dėl to jis tapatinamas su Eskulapu, kuris romėnų mitologijoje globojo gyvates (žalčius). Tai namų dievybės, simbolizuojančios amžinybę ir drauge kaitą.⁷

⁶ Ch. Edmond, *La Pologne captive et ses trois poètes: Mickiewicz, Krasinski, Slowacki*, Paris, 1868, p. 8.

⁷ Žr. A.J. Greimas ir S. Žukas, op. cit., p. 34–35.

Lietuvoje namų dievybes taip pat įkūnijo žaltys. Jėzuitų misionierių pranešimuose (XVI–XVIII amžiaus) sakoma, kad kiekviename name būdavo įtaisomas specialus aukuras, skirtas Žemės deivei Žemynai. Viename trobos kampe pastatydavo pripiltą žemių puodą. Puode, įsirausęs žemėje, bet kartais išlendantis į paviršių, gyveno žaltys, jėzuitų supratimu, – demonas. Lietuviams tai buvo „dievų pasiuntinys“, arba tiksliau – Andojo pasiuntinys. Jį maitindavo karvės pienu, kartais, svarbiomis progomis, ypač pagoniškujų Naujųjų metų iškilmėms, jis išlįsdavo į paviršių. Šliauždamas ilgu, tam tyčia ištiestu rankšluosčiu užsirangydavo ant stalo paragauti visokiausių valgių, juos „pradėti“, tokiu būdu parodydamas, kad laimina būsimąjį metų derlių.⁸

Mérimée novelėje senosios žiniuonės pintinė primena kai kurias namų dievų pagoniškojo altoriaus funkcijas. Grybai, savo ruožtu, yra žemės metonimas. Žaltys tokiu atveju laikytinas Žemynos, atitinkančios trečiąją Dumézilio funkciją, substitutu. Kaip žinome, su šia funkcija siejamas ir Perkūnas, žemaičių *Jupiter tonans*. Taigi draudimą grafui Šemetai lankytis Daugėlų rūmuose sankcionuoja ir orinės, ir žemiškosios dievybės.

Grafo reakcija į žiniuonės žodžius nevienareikšmė. Atrodymo plotmėje jis nepripažįsta pagoniškos kultūros Lėmėjo. Grafas burtininkės pranešimą interpretuoja kaip profanišką tekstą, neigia jį kaip kitos, aristokratinės kultūros atstovas. Buvimo plotmėje priešingai – šis pranešimas turi grėsmingos pranašystės, tai yra sakralinę, vertę.

Dvi kitos tariamai pagoniškos kultūros apraiškos – panelės Ivinskos šokis ir žaidimas, į kurį jį įtraukia svečius per pietus Daugėlų rūmuose.

Panelės Ivinskos šokis, žinoma, nieko bendra su lietuvių etnologija neturi. Šokio pavadinimas – „*Rusalka*“ – perimtas iš Puškino žinomojo eilėraščio. Diskursyviniame lygyje šis šokis atliepia grafo ir profesoriaus kelio per girią aprašymą. Abiem atvejais pasitelkiamos panašios figūros. Girios aprašyme – „liūnai, apaugę vandens lelijomis ir aptraukti plūdenomis“, „purvo kiaurymės“. O štai kaip savo šokį apibūdina panelė Julija:

Rusalka – tai vandens nimfa. Kiekvienoje iš šitų pelkių su telkšančiais jose juodais vandenimis, kurios puošia mūsų girias, gyvena rusalka. Šiukštu

⁸ Ibid., p. 42.

neikite artyn! Nes iš vandens išnirs rusalka, dar gražesnė negu aš, jei tai įmanoma, ir nusivilios jus į gelmes, o ten tikriausiai jus sukrimis...

Šokio aprašymas įsijungia į diskursyvinę paslaptųjų vandenių izotopiją, išplėtotą girių aprašyme.

Šokyje simboliškai suvaidinamas apverstas novelės finalas: kavalierius krinta tarsi negyvas prie vandens nimfos kojų, kuri, kaip sakė panelė Ivinska, tikriausiai jį sukrimis. Novelės pabaigoje priešingai – undinės šokėja guli iš tikro negyva po to, kai ją sukrimto kavalierius, tapęs jos vyru.

Žaidimo, į kurį panelė Ivinska įtraukia visus svečius vyriškius, santykis su liaudies tradicijomis yra problemiškesnis. Trumpai prisiminkime žaidimo taisykles: užrištomis akimis reikia nueiti nuo svetainės vidurio iki sienos ir paliesti ją pirštu. Įsivaizduodami, kad liečia sieną, kiekvienas iš svečių įkiša pirštą į medaus puodynėlę, kurią laiko panelė Julija.

Diskursyviniame lygyje medus atliepia lokio figūrą. Mérimée žinojo rusų *medved'* – medaus valgytojo – etimologiją ir tikėjosi rasti atitinkamą lokio pavadinimą lietuvių kalboje. Apie tai jis rašė Ivanui Turgenevui (1868, spalio 9): „Ieškau pavadinimo: norėčiau surasti ką nors panašaus į Medaus radėją ar Kopinėtoją, *Medved'*.“

Kita vertus, medaus figūra sietina su vestuvių apeigomis. Vestuvių ritualą, susijusį su medumi ir primenantį Mérimée sugalvotą žaidimą, aprašo Lasickis studijoje *Apie žemaičių dievus*. Pasak Lasickio, per sutuoktuves

nuotakai lūpos patepamos medumi, o akys užrišamos skarele. Užrištomis akimis ji vedinėjama prie visų namo durų, kurias turi ranka paliesti ir dešine koja pasibelsi. Prie kiekvienų durų ji apibarstoma kviečiais, kruopomis, avižomis, miežiais, žirniais, pupomis, aguonomis.⁹

Vėliau „nuotakai atrišamos akys ir prasideda puota“.¹⁰

Nuotakos lūpų patepimą medumi Greimas interpretuoja kaip jaunosios „pagardinimą“, jos laukiančių seksualinių funkcijų parbrėžimą. Kitos ritualo detalės – užrištos akys, ranka ir koja liečiamos durys, barstomi grūdai – taip pat nurodo pereinančią laikotarpį iš jaunamartės į būsimos žmonos statusą. Mito požiūriu, jaunamartę iš tėvų namų išvilioja demoniškas bičių dievas Bubilas, besaikis

⁹ J. Lasickis, op. cit., p. 31–32.

¹⁰ Ibid., p. 32.

virtotojas ir smaguriautojas. Be kita ko, jį apibūdina nepaprastas gauruotumas, nurodantis jo aukštas seksualines kvalifikacijas. Peržengdama savo būsimųjų namų slenkstį, jaunamartė išsprūsta iš Bubilo valdžios ir pereina į bičių deivės Austėjos, gėrybių gamintojos ir saikingos šeimininkės, globą. Kita vertus, medaus ir grūdų gretybė atitinka lietuvių mitologijai būdingą orinės bičių dievybės Austėjos ir žemės deivės Žemynos paralelizmą. Pamiršus ritualo prasmę, ilgainiui jis degradoja. Vėlesniuose paliudijimuose medumi patepamos abiejų jaunavedžių lūpos, o tai – ritualo požiūriu – atrodo visiškai beprasmiška.

Mérimée aprašytas žaidimas artimesnis archajiniam kontekstui. Medaus puodynėlę (atstojančią medumi pateptas lūpas) čia vis dėlto laiko nuotaka, nors akys užrišamos ne jai, o vyrui, ir jo ranka bando apčiuopti ribos ženklą – sieną (cituotojo mitinio teksto durų analogą). Kaip ir archajinėje visuomenėje, po išbandymo vėl tęsiama puota, paliudijanti lietuvių namuose viešpataujančią gausą ir vaisingumą.

2.4. Tariamasis didžiūnų ir valstiečių kultūros bendrumas

Mérimée požiūriu, valstietiškoji (žemaitiškoji) lietuvių kultūra sudaro aristokratinės kultūros substratą. Savo krašto senove novelėje domisi visi lietuvių diduomenės atstovai: grafas Šemeta, Lietuvos mūza panelė Ivinska, ponia Daugėla. Tariamą didžiūnų ir valstiečių kultūros bendrumą pabrėžia lietuvių lovų aprašymas. Profesorius Vitembachas pastebi, kad kiekvienas lietuvis – turtuolis ar vargdienis, bajoras ar kaimietis – „moka puikiai išsimiegoti ant lentos“, ir apgailėstaudamas prisimena minkštus patalus savo mieloje Vokietijoje. Kita detalė, turinti panašią prasmę: vestuvių puotoje senas žilaūsis bajoras pareikalauja senovės papročiu gerti vyną iš jaunosios batelio ir net iš jos aulinuko, o ne iš krištolo taurių. Tariamasis didžiūnų ir valstiečių kultūros bendrumas prasilenkia su ano meto Lietuvos kultūrine ir socialine situacija. Sulenkėjusi Lietuvos bajorų dauguma šalinosi „mužikų“ kultūros.

2.5. Pseudoistorinės koordinatės

Nors ir vaizduodamas Žemaitiją kaip utopišką šalį, Mérimée negalėjo visiškai jos atitraukti nuo socialinių ir kultūrinių šaknų. Rašydamas novelę, jis prašo Edmondą Choieckį (1868, rugsėjo 20) pateikti duomenų ne tik apie lietuvių etnologiją, gyvūniją ir toponimus, bet taip pat ir apie tai, ar yra Lietuvoje, be katalikų, dar kitokio tikėjimo žmonių – protestantų ar stačiatikių. Tai, kad grafas Šemeta pavaizduotas protestantu, atskiria jį nuo katalikiškos lenkų bajorijos ir suartina su protestantiškąja vokiečių kultūra. Žemaitijai, bent tose apylinkėse, kur vyksta novelės veiksmas, tai nebuvo būdinga. Profesoriaus Vitembacho pastoracinė ir lingvistinė veikla įtikimesnė atrodytų ne žemaičių, o Mažosios Lietuvos aplinkoje.

Šiuo atveju sakytojas atlieka suglaudimo operaciją, suliedamas įvairias epochas mitiniame achroniškume, suteikdamas Žemaitijai, aktyviai dalyvavusiai 1831 ir 1863 metų sukilimuose, tokių bruožų, kurie buvo būdingi Rytų Prūsijos lietuvių bendruomenei, XIX amžiaus viduryje likusiai didžiųjų politinių įvykių nuošalyje. Tuo pačiu laikinio suglaudimo principu konstruojama utopinė žvėrių karalystės erdvė: čia susitinka skirtingų epochų ir geografinių juostų gyventojai: mamutai, liūtai, lokiai, briedžiai, stumbrai.

Galima paminėti ir daugiau pavyzdžių, rodančių, kad sakytojas ignoruoja istorines Žemaitijos koordinatas. Po 1863 metų sukilimo pralaimėjimo, kai rusų valdžia siekė atplėšti Lietuvą nuo lotyniškosios, katalikiškosios kultūros ir primesti jai rusiškąją, stačiatikybės kultūrą, lietuvių didikų broliavimasis Daugėlų rūmuose su rusų generolu atrodo labai keistas. Tas pat pasakytina apie panelės Ivinskos lankymąsi karininkų pulko baliuje Vilniuje.

Beje, grafo Šemetos titulavimas Gardino husarų pulko karininku taip pat prieštarautų socialinei ir politinei realybei. Toks Lietuvos didiko kolaboravimas su caro valdžia atrodytų amoralus reakcijos, siautusias po 1863 metų sukilimo pralaimėjimo, metais. Šiuo atveju istorinis neįtikimumas laikytinas utopinės erdvės bruožu.

Mérimée buvo linkęs tapatinti lietuvius su slavais. Ne sykį jis įdeda į „Lokio“ personažų lūpas rusiškus posakius ir verčia žemaičių diduomenę elgtis pagal rusų papročius. Antai grafienės prižiūrėtoja, apsitaisiusi kaip lietuvė valstietė, pavadinta Ždanova. Lietuvių didžiūnai tituluojami rusiška mandagumo formule – *Siatelstvo*. Panelė Ivinska sielojasi, kad liaudies šokį šoka su baline suknele, o ne su

sarafanu. Daktaras Frèberis siūlo profesoriui kortomis sulošti *durački* (vertime – „durnių“).

Atrodo, kad išspausdinus apysaką dėl tokių prasilenkimų su istorija jos autoriui priekaištavo kai kurie lenkų emigrantai. Tarp jų buvo ir kalbininkas Aleksandras Przezdzieckis, grafienės Lise Lachman-Przezdzieckos, kuri, kaip manoma, buvo panelės Ivinskos prototipas, svainis. Mérimée prisipažino kaltas dėl didžiosios dalies netikslumų ir pažadėjo juos ištaisyti, bet pažado netesėjo. „Lokio“ Lietuva taip ir liko utopine šalimi, su istorine Lietuva prasilenkiančia.

3. ŠEMETŲ MITAS LIETUVOJE

Mérimée sufantazuotą istoriją Šemetų palikuonys priėmė kaip savo giminės mitą. Pirmoji Mérimée novelės komentatorė Lietuvoje Marija Urbšienė rašė:

Ir dabar Lietuvoje tebegyvenančių Šemetų šeimoje iki šiai dienai gyvas toks padavimas ar tikras atsitikimas: buvęs vienas Šemetas, didelis keistuolis. Laikęs viename kambaryje uždarytą mešką. Vedęs, nepapasakojęs apie tai savo žmonai. Kada jis kartą išvyko medžioti, o buvęs karštas medžiotojas, jo žmona, jau nėščia, pravėrė netikėtai kambario duris, kuriame buvo laikoma meška. Meška smarkiai suspaudusi jauną moterį savo glėbyje. Gimęs vėliau sūnus buvęs apaugęs plaukais, pusiau žvėris, pusiau žmogus.¹¹

Šiuo šeimyniniu mitu buvo patikėjęs ir Raymondas Schmittleinas. Jis spėjo, kad Mérimée galėjęs pažinoti žemaičių bajorą Praną Šemetą, artimą Adomo Mickevičiaus bičiulį, 1831 metų sukilimo dalyvį, vėliau politinį emigrantą. Ieškodamas argumentų šiai hipotezei, Schmittleinas kreipėsi į Šemetos brolio vaikaitį. Pastarasis 1939 metų birželio 19 dienos laiške paliudijo:

Prisimenu, kad mano tėvas man sakė, kad jo dėdė Pranas Šemeta pažinojo Prosperą Mérimée, kuriam ir papasakojo mūsų šeimos padavimą. Lokys yra lietuviškas meškos pavadinimas. Matyt, kažkuris iš mūsų protėvių buvo didelis medžiotojas ir tikras lokių mėgėjas, nes laikė lokį savo namuose. Lokys išgąsdino jo nėščią žmoną, ir jiems gimė nenormalus vaikas. Šis padavimas žinomas mūsų giminėje, aš pasakaju jums tai, ką man papasakojo tėvas.¹²

¹¹ M. Urbšienė, „Lokio' pėdomis“, *Vairas*, 1932, nr. 10, p. 78.

¹² R. Schmittlein, op. cit., p. 40.

Schmittleinas spėjo, kad Pranas Šemeta buvo tas lietuviškai kalbantis informantas, kuris papasakojo novelės autoriui savo šeimos padavimą, o vėliau jam pranešė, kaip lietuviškai vadinamas lokys bei parūpino novelės epigrafu tapusią patarlę.

Šią hipotezę griauna MÉRIMÉE laišakai. MÉRIMÉE ne tik kad nepažinojo Prano Šemetos, bet ir nežinojo, kad Lietuvoje tebėra tą pavardę turinčių žmonių. Kai novelė buvo išspausdinta, laiške Aleksandrui Przezdzieckiui (1869, spalio 14) MÉRIMÉE apgailestavo, kad buvęs jo vadovu lietuvis tvirtinęs, jog Šemetų šeimos palikuonių nebėra. Sužinojęs, kad tai netiesa, laiške (1869, spalio 17) savo vadovui – Choieckiui – jis sakosi norįs ištaisyti Šemetų giminei padarytą skriaudą – tai, kad apysakoje lokiu pavaizduotas galbūt visai malonus vyras. Jis prašo Choieckį vietoj Šemetos duoti jam kokią kitą lietuvišką pavardę. MÉRIMÉE nuogaštavo, kad Lietuvos bajorai nepalaikytų „Lokyje“ papasakotos istorijos nešvankiu šmeižtu.¹³

Ištaisyti netikslumų ir pakeisti pavardės MÉRIMÉE nebespėjo. Tačiau Šemetos ne tik kad nepasijuto įžeisti, bet MÉRIMÉE novelę priėmė kaip savo giminės padavimą. Kaip MÉRIMÉE ilyriškosios mistifikacijos suklaidino Puškiną, taip ir jo sukurta istorija sutapo su pačių lietuvių kuriamais pasakojimais, kuriuos galima laikyti savotiška MÉRIMÉE kūrinio folklorizacija.

4. LIETUVOS MITAS PRANCŪZIJOJE

Atrodo, kad MÉRIMÉE sukurtas mitas yra paveikęs Lietuvos vaizdinį prancūzų sąmonėje ir palikęs tam tikrų pėdsakų XIX amžiaus prancūzų literatūroje.

Apie Lietuvą kaip žvėrių karalystę užsimenama Viktoro Hugo romane *Žmogus, kuris juokiasi*, pasirodžiusiame 1869 metais kaip ir MÉRIMÉE „Lokis“. Lietuviškumas čia yra didelio ir stipraus vilko vertės etalonas. Romane rašoma: „Homo buvo tikras vilkas. Jis buvo penkių pėdų ilgio (o toks vilkas laikomas stambiu net Lietuvoje).“ Vienas Hugo informacijos apie Lietuvą šaltinių buvo minėtoji Choieckio knyga *Pavergtoji Lenkija*. Ją rašytojas turėjo savo bib-

¹³ Žr. T. Venclova, *Vilties formos: Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 534–535.

liotekoje.¹⁴ Iš šios knygos prancūzų romanistas, matyt, ir susidarė vaizdą, kad Lietuva tebesanti keistas kraštas, kur žmonių bendruomenė dar nėra itin nutolusi nuo žvėrių karalystės.

Ironiškoje Alfredo Jarry perspektyvoje „žvėrių karalystė“ tampa utopiniu Niekur. Pjesėje *Karalius Ūbas* veiksmas vyksta Lenkijoje. Pasak Jarry, tai „šalis ganėtinai legendinė ir suskaldyta, kad būtų tuo Niekur ar bent kažkuo, kas tolimesnis ir labai abejotina“.

Po trečiojo Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo Lietuva taip pat priklausė politiniam Niekur. Rusijos imperijoje stengtasi net jos vardą ištrinti iš istorinės atminties, paversti ją besieliu Šiaurės Vakarų kraštu. Spaudos draudimu siekta atplėšti Lietuvą nuo jos kultūrinio paveldo. Imperinės valdžios planas įpiršti Lietuvai kirilicą, kaip žinia, sužlugo. Masinis knygnešių sąjūdis tapo tautinę savimonę žadinančiu veiksniu ir tautinio pasipriešinimo forma. Lietuva iš politinės nebūties ėjo į valstybinio savarankiškumo atgavimą.

Apie tai, kas tuo metu dėjosi Lietuvoje, Jarry tikriausiai mažai ką težinojo. Žvelgiant iš Vakarų, Lietuva jam atrodė pačiu Niekur branduoliu, kraštutine utopijos forma. Viena groteskiškiausių pjesės scenų (IV veiksmo 5–6 scena), kurioje dalyvauja kelios pusiau žmogiškos, pusiau žvėriškos būtybės ir lokys, vyksta Lietuvoje, „oloje, sningant“. Praradęs sostą Lenkijoje, pralaimėjęs kautynes su rusais, Ūbas ieško čia prieglobsčio nuo istorijos.

Jarry pjesėje, kaip ir Mérimée novelėje, lokys įkūnija žvėriškumą, prievartą, seksualinę perversiją. Jis puola Ūbo palydovus Koticą (*Cotice*) ir Pilę (*Pile*), bet pastarajam pavyksta jį nudobti. Ūbas, grumtynių su lokiu metu užsiropštęs ant uolos, kalba lotyniškai *Pater Noster* – tai primena figūratyvinį žodžio taką, kurį bandėme išryškinti profesoriaus Vitembacho programoje. Vėliau Ūbas pareiškia, kad lokį jis įveikęs „dvasiniu maldos kalaviju“ ir kad jo dėka tos artimos žvėrių karalystei būtybės „dar gali voliotis Lietuvos sniegynuose“. Didžiulis lokio pilvas simbolizuoja vitalines jėgas – panašiai kaip Mérimée novelėje „žvėrių karalystė, gūžtelynas, didžiosios iščios, didysis gyvasties žaizdras“.

Įveikusios lokį, pusiau žmogiškos, pusiau žvėriškos būtybės – visai pagal naratyvinę „lokio sūnaus“ programą – iš gamtos pasaulio žengia į kultūrą: bando titnagu įskelti ugnį, renka laužui sausas

¹⁴ Žr. Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Viktoro Hugo kelias į Lietuvą*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 34.

šakas. Ūbas šiame kultūros žygyje nedalyvauja. Kaip žvėriškojo prado reprezentantas, jis yra nusiteikęs suvalgyti lokį „visiškai žalią“.

Dar sykį lokys pasirodo V veiksme. Jis staiga atgyja ir toje pačioje oloje prievartauja Mamą Ūbę. Lokys ją užgula visu svoriu: „Ak! mirštu, dūstu! Jis mane ėda! Jis mane ryja! Jis mane virškina!“

Pažymėtina, kad atlikėjų lygyje lokys traktuojamas kaip nužudyto kapitono Bordiuro inkarnacija. Komentuodamas kostiumų sąrašą, Jarry nurodo: „Lokys – Bordiuras lokio kailyje.“ Kapitonas Bordiuras savo ruožtu taip pat atstovauja Lietuvai. Karalius Ūbas jį buvo paskelbęs Lietuvos kunigaikščiu. Nužudęs Bordiurą, Ūbas pareiškia: „Man labiau patinka, kad aš, o ne jis būtų Lietuvos valdovas.“

Politiniam užmojams žlugus, Ūbas išvyksta iš niekur nesančios Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir keliauja į „maloniają Prancūziją“ (*douce France*). Jo paskutinioji frazė – „Jei nebūtų Lenkijos, nebūtų ir lenkų“ – ironiškai reiškia mintį, kad be piliečių negali būti valstybės. To meto istorinių įvykių kontekste tai pačiai frazei būtų galima suteikti ir visai priešingą turinį: be savarankiškos valstybės negali būti piliečių. Taip būtų suformuluota tautinio suverenumo idėja.

Baigsime visą šią bylą išvada, kad XIX amžiaus prancūzų literatūra, nepaisydama istorinio konteksto, vis dėlto vaizdavo Lietuvą kaip mitinę šalį.